

NR-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Årg. 4 1976, September

Nr 3

Redaktionens adress: Ing. Erik Witting, Torngatan 64, S-542 00 MARIESTAD

CARL-GUSTAF VON ESSEN

In memoriam

Civilingenjör Carl-Gustaf von Essen avled den 23 juli 1976 i en ålder av 66 år. Då han kort tid före sin bortgång drog sig tillbaka hade han ägnat 40 år i pappersindustrins tjänst. Åren 1949-1950 var han teknisk redaktör för Svensk Papperstidning.

Det är från åren 1963-1971 som verkställande direktör för Brusafors-Hällefors AB samt åren därefter vi skall minnas honom inom Föreningen Nordiska Pappershistoriker.

Då Dr Kjellåke Tullberg, svärsonen till f brukspatron Esmarch på Brusafors-Hällefors, börjat intressera sig för upprustning av det gamla handbruket Ösjöfors, fanns även Carl-Gustaf von Essen med i handlingen. Eftermälet från denna tid måste bli att rätt man vid rätt tidpunkt fanns verksam på rätt plats. I samarbete med Tekniska Muséet som ägare av bruket samt med Rumskulla Hembygdsförening som brukets nytillträdande vårdare gjorde Carl-Gustaf von Essen tillsammans med kommunala intressenter mycket värdefulla insatser vid brukets upprustning. Då några år senare det Esmarchska släktbolaget upplöstes och Mo och Domsjö AB tillträdde som ägare av Brusafors-Hällefors avsattes medel för bevarande av hela bruksmiljön vid Ösjöfors. Sålunda har mangårdsbyggnadens yttre och dess nedersta våning genomgått en mycket omfattande renovering.

Brusafors-Hällefors deltog år 1970 med en monter vid Kalmarutställningen. Förutom att visa brukets tillverkningar innehöll denna monter en stor avdelning, där Kalmar läns alla handpappersbruk genom åren gavs en mångsidig belysning. Carl-Gustaf von Essen var den drivande kraften vid denna utställning och hans idé att det samlade materialet skulle förvaras för att senare placeras vid Ösjöfors är nu förverkligad sedan mangårdsbyggnaden blivit renoverad.

Vid Nordiska Pappershistorikers konferens i Oslo 1975 väcktes tanken att föreningsmötet 1977 skulle förläggas till Ösjöfors med omgivning. Det gamla handbruket, som grundlades 1777, skulle därvid på ett värdigt sätt kunna firas 200 år efter sin tillblivelse. Carl-Gustaf von Essen ställde därvid villigt upp i den kommitté som tillsattes för att förbereda mötet. Redan tidigt i våras kallade han till en sammankomst vid Tekniska Muséet i Stockholm för att draga upp riktlinjerna för mötet 1977. Sammanträdet ägde rum

den 10 maj, varvid det visade sig att Carl-Gustaf von Essen redan vidtagit vissa förberedelser. Härtill hörde bl a att han försäkrat sig om att den nya ledningen för Brusafors-Hällefors visat sig villig att aktivt stödja konferensen med värdefulla inslag av studiebesök, ett par måltider m m. Detta innebär att Ösjöfors även i fortsättningen kan räkna med stöd och intresse från det företag, som en gång räddade bruket så att det f n är handpappersbrukens förnämsta museum i hela Norden.

Carl-Gustaf von Essens frånfälle har i första hand drabbat hans maka och barn, inför vilka vi önskar framföra vårt djupa beklagande. Pappershistorikernas deltagande i deras djupa sorg har omvitnats från många håll bland föreningens medlemmar. Till sonen Birger vill vi rikta en särskild hälsning med minnen från Kalmarutställningen, där han mycket förtjänstfullt medverkade.

En rikt begåvad medlem i vår krets har gått ur tiden. Vi lärde känna Carl-Gustaf von Essen som en nobel och flärdfri man med en ovanligt stor förmåga att genomföra sina målsättningar till stor och varaktig nytta för de syften för vilka Föreningen Nordiska Pappershistoriker vill verka.

HARRY ERICSON

ANTECKNINGAR OM
HANDPAPPERSTILLVERKNINGEN
I LÅNGARYDS SOCKEN I JÖNKÖPINGS LÄN

Den svenska handpapperstillverkningens samlade historia är ännu oskriven. Vissa större pappersbruk såsom Klippan, Lessebo och Grycksbo har ägnats omfattande monografier, men från rent pappershistorisk synpunkt har dessa stora brister, och om de talrika små "familjebruk", som blomstrade särskilt under 1800-talets förra hälft och då särskilt i Småland, vet man ytterst litet. En tillverkningsdetalj, som på senare tid tilldragit sig starkt växande intresse, är de hundratals olika vattenmärken (med varianter från olika former många tusen), vilka som ett slags fabriksmärken förekommer i brukens papper, en i och för sig högst tjugusende flora, som dessutom visat sig kunna verksamt bidra till datering av eljest odaterade dokument av alla slag. Förutsättningen är dock att tid och plats för deras tillkomst fixeras, och sådana bestämmningar har bara sporadiskt kunnat göras i tidigare litteratur - och dessa har följande ofta visat sig vara helt felaktiga!

Materialet för här följande anteckningar om tre mindre smålandsbruk i samma socken har som vanligt beträffande personuppgifter huvudsakligen hämtats ur mantals- och husförhörslängder, men en del nya, överraskande rika arkivfynd har kunnat ge ytterligare "kött på benen". Fortfarande föreligger besvärande luckor och oklarheter i materialet, inte minst i fråga om brukens vm (1), där uppgifterna i stor utsträckning baserar sig på undersökningar i Riksarkivets väldiga vm-samling LEWAC (om denna se NPH-Nytt 1973, nr 4, s 8), varför det bara med viss tvekan nu offentliggöres. Som en preliminär rapport från "fältet" om den oavlatligt pågående kartläggningen av våra forna handpappersbruk, deras mästare, gesäller och vm, som bedrivs mer eller mindre i NPH:s regi, har den emellertid ansetts kunna intressera föreningens medlemmar.

Närmaste anledningen till artikeln är den lilla "upptäcktsfärd" till de gamla bruksplatserna i Långaryd som i början av maj detta år arrangerades av vårt högeligen aktiva forskar-team i Mariestad, de för NPH-Nytt:s läsare icke okända herrarna Harry Ericson och Erik Witting, och i vilken utom artikel-författaren även vår holländske vän Edo Loeber från Hilversum, världskänd expert på "former" och all annan materiel från det handgjorda papperets tid, deltog. Närmare detaljer om vad vi där upplevde och om de delvis rent sensationella fynd som gjordes skall lämnas i en senare artikel. Det har nämligen befunnits nödvändigt - inte minst med hänsyn till läsekretsens förmodade absorptionsförmåga - att uppdelat det rika materialet i två artiklar, där en kronologisk gräns av lämplighetsskäl dras vid år 1820. Bl a kan förf då begagna tiden till nästa nummer av NPH-Nytt för vissa kompletterande undersökningar av brukens senare skede.

Det är förf angeläget att påpeka att hopsamlingen av materialet i hög grad varit ett "lagarbete", där de grundläggande uppgifterna härstammar från Harry

(1) Det ymnigt förekommande ordet vattenmärke(n) har förf tillåtit sig på övligt sätt förkorta till vm, likaså huvudmärke till hvdm, motmärke till m/m, ofta även pappersbruk, pappersmakare och pappersmästare till pbruk, pmakare och pmästare, samt mantal till mtl.

Ericsons mångåriga arkivforskningar och ett betydande redigeringsarbete med sedvanlig noggrannhet och överskådlighet utförts av Erik Witting. Min egen del i detta förberedelsearbete inskränker sig till de filigranologiska iakttagelserna och vissa uppgifter ur Jönköpings läns mantalslängder.

Att två pbruk samtidigt var i drift vid samma vattendrag och i samma socken var naturligtvis inte så vanligt, men inte heller alldeles sällsynt - ett 15-tal sådana fall finns belagda i vårt land, de flesta av dem i Småland, där forsarna var många och företagsamheten stor. I några fall har det t o m förekommit tre samtidiga bruk i dylikt läge, och en sådan situation var för handen i Långaryds socken i Jönköpings län, där under minst 25 år kring mitten av 1800-talet tre små handbruk var i samtidig verksamhet: Stora och Lilla Höljeryd och Strömsholm. (2)

Det var ju rätt naturligt att förbindelserna mellan två eller tre sådana närliggande bruk var ganska livliga, och inte minst vandrade dem emellan den synnerligen rörliga arbetskraften, framför allt gesäller och lärlingar, men även pappersmästarna eller pappersmakarna själva, som antingen var anställda av ägarna eller som arrendatorer var egna företagare. Att driva ett pbruk var ett ekonomiskt vågspel, konjunkturerna växlade starkt, det nödiga kapitalet för att komma över nedgångsperioderna saknades ofta, och konkurrensen var säkerligen hård, inte minst om råvaran, linnelumpen. (3) Av sådana anledningar uppstod i allmänhet också ett visst företagsekonomiskt samarbete mellan närliggande bruk, vilket med tiden genom uppkommande släktförbindelser icke sällan ledde till små bolagsbildningar eller sammanslagningar under gemensam ägare. Vi har ett tiotal exempel på dylik mer eller mindre intim anknytning mellan bruk i samma socken (naturligtvis förekom även samägande eller samarbete mellan bruk i olika socknar, men det kan sägas höra till undantagen), bl a AIMAFORS och BRITEDAL i N.Sandby socken i Kristianstads län, BANKEBERG och SKORPETORP i Fliseryds socken, CEDERSHOLM och MARIEDAL i Gärdserums socken, STRÖMSRUM och STRÖMSHOLM i Kråksmåla socken, samtliga tre socknar i Kalmar län, LESSEBO och TÅNGEN i Hovmantorps socken i Kronobergs län, samt slutligen våra tre bruk i Långaryds socken i Jönköpings län. De senares historia illustrerar med all önskvärd tydlighet vilken roll släktförbindelserna spelade i sammanhanget.

Papperstillverkningen i Långaryds socken tog sin början 1798, då ett pbruk anlades på hemmanet HÖLJERYD, vilket också blev brukets namn fram till 1834.

(2) Vid Motala ström fanns i Norrköping 1806-34 tre samtidigt verksamma bruk; GRYT, HOLMEN och SÄKERHETEN, vid Lyckebyån i Augerums socken i Blekinge fanns 1808-50 likaledes tre samtidiga bruk: AUGERUM (även kallat "Intressenternas bruk"), MARIEFRÖJD och MÖLLETORP.

(3) I "En bok om papper" (Uppsala 1944; här efter citerad som BoP) har Bertil Boethius skrivit ett belysande kapitel om "Pappersbrukens råvarubekymmer under frihetstiden. Anteckningar om lumpanskaffningen." För alla pbruk - små som stora, i Sverige som utomlands - var råvaruproblemet antagligen det största bekymret, därom flödar vittnesbörden. Möjligen var det i vårt land större än annorstädes, beroende på låg befolkningstäthet, stora avstånd, dåliga kommunikationer och en föga rationellt organiserad lumpsamling. Otillräcklig råvarutillgång kvarstod som en besvärande hämsko på pbrukens utveckling under hela handpappersperioden, till dess cellulosan kunde tas i bruk och lättade på situationen.

Då uppfördes på samma hemman ett nytt pbruk, som kallades LILLA HÖLJERYD, och det äldre bruket gick sedan under namnet STORA (eller GAMLA) HÖLJERYD. Dess privilegiebrev har ej påträffats, men bruket är f f g upptaget i 1799 års mtlslängd (uppgifter till årets längd lämnades i oktober-november föregående år, och den färdigställdes i regel i december eller januari) och bör då ha varit i verksamhet, även om denna till en början synes ha varit av mycket blygsam omfattning. Som enda personal uppges nämligen pappersmästaren PER (PETTER) YDSTRÖM, som uppenbarligen var både grundare och ägare av bruket. Inte förrän efter två år uppträder i längden en gesäll och efter ytterligare tre år en "gosse", d v s lärling. Det betyder visst inte att YDSTRÖM själv utförde alla sysslor vid sitt lilla bruk - det fanns givetvis gott om okvalificerad arbetskraft på den egna gården och eljest i bygden som kunde tjänstgöra som hantlangare: drängar och pigor (YDSTRÖM hade 6 - 7 sådana i jordbruket), ett rätt stort antal, som antyder att några bör ha varit medhjälpare vid bruket), soldater, backstugusittare och diverse "inhyses" folk (särskilt änkor), hustrur och minderåriga - sådan arbetskraft användes regelmässigt vid bruken utan att den behövde registreras som "personal".

PER YDSTRÖM var född 1750, troligen just på Höljeryd, hade i yngre år varit gesäll vid bl a två bruk i Kalmar län, BANKEBERG i Fliseryds sn och TOTEBO i Hjorteds sn, och kom nu från pbruket BLOMSHOLM i Kråkshults sn i Jönköpings län, där han alltsedan dess anläggning 1787 varit arrenderande pmakare och tydligen uppehållit en icke oansenlig drift. (4) Vid BLOMSHOLM hade han, som övligt var, använt ett flertal vm (man hade i regel olika vm för olika kvaliteter och format), och det bästa skrivpapperet hade vanligen försetts med en mycket stor "Lilja i krönt sköld" (5), med brukets namn i tryckbokstäver eller kursivskrift under den, som hvdmärke i den ena arkhalvan och hans namnteckning "P Ydström" som s k motmärke i den andra. En annan skrivpapperssort hade bara namnet "Blomsholm" i kursivskrift i ena halvarket och namnteckningen i det andra, men nu något olika, troligen beroende på tidens gång (bilderna 1-2). Namnteckningen bibehåller han som m/m i ett av de tidigare HÖLJERYDS-papperen, men nu i en tredje version - vilket vm-forskaren tacksamt noterar! - och med annat hvdm (bild 3).

Det tidigast belagda vm:t från HÖLJERYD består av hvdm H R och m/m P Y S (bild 4). Det rätt klumpiga utförandet tyder klart på hemmatillverkning, så också det bakvända S:et, vilket f ö inte är en ovanlig företeelse i vm-floran! Det uppträder i båda "tvillingformarna", och missödet synes aldrig ha rättats till; vare sig det observerats eller ej fick bokstaven stå kvar, tills formparet efter ett par tre år kasserades eller undergick en grundlig reparation. Det ovannämnda märket med namnteckningen som m/m (bild 3) dominerar skrivpappersprodukterna under flera år, men därjämte använde YDSTRÖM tydligen flera andra H R -märken, bl a dem som visas i bilderna 5-6, 8-10. Vapenmärket

(4) Slutsatsen grundar sig icke på produktionssiffror - vilka ej varit förf tillgängliga - utan på den höga procentuella förekomsten av brukets papper i LEWAC.

(5) Nästan exakt samma vm uppträder vid samma tid vid flera svenska småbruk, varav man kan dra slutsatsen att "trådfiguren" tillverkats centralt av någon yrkesmässigt verksam "formbindare", som sålde sina produkter till de mindre bruken (det finns flera belägg för dylika verkstäder). De större bruken höll sig ofta med egna formbindare. Naturligtvis tillverkades även vid småbruken ofta trådfigurer av mindre krävande slag av någon av deras egna anställda - det framgår rätt tydligt av utförandet!

(nr 5) är otytt, det förefaller vara ett fantasivapen utan känd anknytning till adelssläkt, ort eller område; för det (liksom för nr 6-7 och 9) saknas kännedom om ev m/m, då inga helark påträffats. Starka skäl talar dock för att vapenmärket nr 5, som är ett vänsterhalvark och "Z", hör samman med nr 7 P(ER) Y(DSTRÖM), som är högerhalvark och likaledes "Z" - och papperskvaliteten är alldeles densamma i de båda halvarken, och de förefaller komma från samma "tvillingformar". Vad m/m A till nr 8 betyder är ännu en olöst gåta. Detta A (ibland dubblerat: A A) återkommer, som vi får se, långt senare i papper från HÖLJERYD (och/eller möjligen STRÖMSHOLM) och uppträder även i papper från andra bruk, vilket inte gör det mindre mystiskt. (6)

När efter några år den egentliga personalen vid HÖLJERYD utökats, består den vanligen av 1 - 2 gesäller och lika många lärogossar, vilket synes ha varit normal arbetsstyrka vid småbruken. Någon lumpsamlare registreras inte förrän 1810; tydligen fanns dessförinnan ingen stadigvarande innehavare av "befattningen", utan den nog så viktiga verksamheten sköttes väl mer eller mindre tillfälligt av olika personer, säkerligen ofta av flera samtidigt. (7)

I Långaryds mtlslängd 1808 noteras stora förändringar vid HÖLJERYD, vilka alltså inträffat under 1807. Gården och bruket innehas nu av förre "adjutan-ten" välborne FREDRIK TROTZIG, f 1744, och PER YDSTRÖM har dragit sig tillbaka från yrket - han var nu 57 år, och det räknades som en hög ålder för en aktiv pappersmakare. Han flyttar från bruket, förmodligen till annan plats i socknen, men återfinns i TROTZIGS mtlssuppgifter till 1817 och -18 års längder som "Förre Pappersfabriqeuern" - i husförhörslängden "Förre Brukspatron" - och "gör biträde vid hvarjehanda och förtjänar blott maten". I 1819 års längd bor han i S. Strömhult vid därvarande pbruk STRÖMSHOLM och sägs vara "sjuklig, oförmögen till arbete". Enligt en senare anteckning i husförhörslängden (A I 12: 1813-27) avflyttar han 1820 ånyo till annan plats i Långaryd, varefter spåren förloras. Vid nämnda tillfällen bor han ensam; hustrun levde ännu vid 1806 års slut, och gissningsvis kan förmodas att hans avgång från HÖLJERYD hängt samman med hennes bortgång. Åtminstone fyra barn hade fötts i äktenskapet 1789-96 under BLOMSHOLMS-tiden, men då de inte förekommer i Långaryds-längder, kan de antas ha avlidit i späda ålder - liksom en dotter född 1802 på

(6) Det måste understrykas att dessa - och vissa andra - vm:s attribuering till HÖLJERYD baseras på mer eller mindre hög sannolikhetsgrad - tyvärr måste man betr vm:s ursprung ofta röra sig med gissningar. De vm som med 100%-ig säkerhet kan fixeras till visst bruk (t ex då dettas hela namn uppträder i hvdn eller m/m) utgör dock lyckligtvis större delen av den svenska floran - men förutsättningen för säker identifiering är att man påträffar helark!

(7) Yrket torde inte ha haft någon högre "status", det innehades icke sällan av såsom fysiskt eller psykiskt handikappade angivna personer ("ofärdig", "klensint" o d) och troligen ofta nog av diverse lösa existenser, ständigt flyttande och för mtlsskrivningen svåråtkomliga. Vid många bruk, i synnerhet de större, finns dock åtskilliga exempel på synbarligen väletablerade lumpsamlare som verkar under längre perioder. En och annan gång övergår en gesäll, ja t o m enstaka pmästare, till att samla lump, utan att man vet orsaken, och misstanken att det då rör sig om någon art av misslyckande i det tidigare yrket ligger förstås nära till hands. Ibland är det dock klart att övergången hänger samman med sjuklighet eller inträtt fysiskt handikapp t ex till följd av olyckshändelse.

HÖLJERYD och död samma år - en för oss hart när ofattbar familjetragedi, men inte så sällsynt för 170 år sedan.

Vid bruket finns efter YDSTRÖM ingen mästare, men från Gränna landsförsamling har samma år, 1807, kommit gifte gesällen JONAS KJELLMAN, som tydligen intar någon sorts förmansställning i förhållande till de två ogifta gesällerna ÖSTERGREN och ENGSTRÖM, vilka anstälts vid HÖLJERYD ett år tidigare. KJELLMAN kom från det ärevördiga RÖTTLE pbruk i Gränna sn (anlagt 1646 av PER BRAHE d y), där han under 7 år varit gesäll och möjligen dessförinnan i ett antal år lärling, och hade säkerligen där fått en gedigen utbildning av sina yrkesskickliga förmän, de två bröderna Johan och Carl Ekvall (RÖTTLE var sedan länge arrendebruk inom familjen Ekvall).

Beträffande KJELLMANs eventuella lärlingstid vid RÖTTLE föreligger ett litet källproblem av den art som ofta möter forskarna i längernas knapphändiga noter, och som exempel på de omfattande undersökningar som emellanåt krävs för att få fram en till synes enkel sakuppgift kan kanske en redogörelse för fallet ha sitt intresse.

En flitig forskare, framlidne överstelöjtnanten Axel Mollstadius, Jönköping, (1889-1969) har bl a efterlämnat diverse anteckningar rörande pbruken i Långaryd på lösa lappar, som påträffats i Länsmuséet i Jönköping. En sådan anteckning 1955 uppger att bemålde JONAS KJELLMAN var soldatson från Haurida sn, f 1776 (8) och att han "1791, sedan fadern avlidit i finska kriget, flyttade till Gränna, där han blev pappersmakargesäll på det av familjen Ekvall ägda RÖTTLE pappersbruk". I mtlslängden för Gränna socken redovisas 1789-91 vid RÖTTLE en "gosse" JOHANNES (lärlingar liksom drängar och pigor infördes vid denna tid i regel bara med förnamn), 1792-94 en "lärogosse JOHAN och 1799-1800 en dito JONAS (1796 års längd saknas, 1797-98 redovisas ingen lärling vid bruket). Sedan gammalt ansågs JOHANNES, JOHAN och JON(AS) som olika former av samma namn, och samme person kan i olika längder och kyrkböcker uppträda under alla tre (fyra) benämningarna. Teoretiskt kan alltså de tre olikbenämnda lärlingarna vara en och samma person, men det är föga troligt, då lärlingstiden mycket sällan överskred 7 - 8 år. JOHANs anställning 1791 (redovisad i 1792 års längd!) stämmer däremot med Mollstadius' uppgift om JONAS KJELLMANs flyttning till Gränna s.å., och han skulle då i 98 års längd ha fått sitt rätta namn. Att lärling saknas under två mellanliggande år får inte tillmätas alltför stor betydelse, då man faktiskt inte var så noga med "gossarnas" mantalskrivning - för den saken finns många belägg från olika håll.

Nu kompliceras emellertid problemet ytterligare av två skäl. Det ena är att det faktiskt var ytterst sällsynt att en pmakarlärling genomgick hela sin utbildning vid ett enda bruk (och därefter till på köpet kvarstannade i hela sju år som gesäll!), men den invändningen kan förstås bemötas med hjälp av de två lärlingsfria mellanåren vid RÖTTLE - kanske unge JONAS just då gjorde ett kortare mellanspel vid annat bruk? Det andra skälet är att JONAS icke otroligt hade en tre år äldre bror, som verkligen hette JOHAN, vilken år 1819 dyker upp vid sin supponerade broders nyanlagda pbruk i S. Strömhult (varom mera nedan), och att denne bror är identisk med RÖTTLEs lärogosse JOHAN 1792-94 och att Mollstadius sålunda förväxlat bröderna ...

Ja, så står saken för närvarande; självfallet är problemet rent sakligt av ringa vikt, och kanske är det inte forskningstekniskt av högre svårighetsgrad utan kan lösas genom fortsatt idog "spårning", men det ger som sagt en god illustration till forskarens vedermödor. Han möter ideligen små stöte-

(8) Så långt har Mollstadius' uppgift kunnat kontrolleras; den är fullt riktig.

stenar på vägen, han river sitt hår och mumlar otryckbara saker bakom "tändernas stängsel", känner sig missmodig, förtvivlad, färdig att ge upp - men gör det inte! Visst misslyckas man ibland med att lösa problemen och blir nedslagen av det, men själva utredningsarbetet är fyllt av lust och spänning, och om man har framgång - vilken stark lyckokänsla, när trådarna kan redas ut och bindas samman på rätt sätt, den kan verkligen sägas vara lön nog för mödan! Att sedan läsaren sällan anar det omfattande detektivarbetet bakom de "torra data" som han - kanske lätt gäspande - tar del av, betyder föga, det hör s a s till spelets regler. Men en glimt från forskarens vardag kan måhända vara lärorik för en och annan, och kanske kan den ge mera intresse åt läsningen?

Förlåt, käre läsare, detta plötsliga krumsprång, detta lite ystra avsteg från den objektiva redogörelsens lidelsefritt jämna lunk - vi återgår till ordningen ...

Tills vidare råder alltså ovisshet om JONAS KJELLMANs tidigaste levnadsöden, men med säkerhet kan konstateras att han i samband med flyttningen till HÖLJERYD 1807 gifte sig med pigan MÄRTA (MARTA, MARGARETA) JACOBSDOTTER, f 1780 och dotter till en torpare i trakten av RÖTTLE, vilken så småningom med makens stigande sociala ställning lägger bort sitt enkla "patronymikon" (= ett på faderns förnamn bildat -son- eller -dotter-namn) och kallar sig BERGSTEDT. Fadern kallas i kända handlingar alltid JACOB DANIELSSON; kanske kom namnet från modern, som är förf obekant.

Namnet KJELLMAN (som JONAS själv f ö stavade på inte mindre än fem olika sätt, förutom det som här valts och som tycks ha stadgat sig med tiden, nämligen KIEIMAN, KELLMAN, KELIMANN, KÄLMAN och KÄLIMAN - ett vackert exempel på tidens fördomsfria ortografi!) var ett inte ovanligt soldatnamn, och vår JONAS kan troligen inte räkna släkt med tidigare pbrucksägare med samma namn - han blev istället grundaren av en ny dynasti sådana!

År 1810 övertar JONAS KJELLMAN pbruket på arrende från TROTZIG och kallar sig härefter pappersmästare eller -makare - titlarna torde varit likvärdiga och växlar ofta från år till år för samme man. Förmodligen inför han nu snarast nya vm med hans egna initialer i sitt papper, men med säkerhet kända är endast ett formpar med I K M och ett med J K M, båda under en adlig krona, som väl stod för ägaren TROTZIGs börd (bild 12). Därjämte görs alltjämt papper med det äldre vm:t med ägarinitialerna F T (bild 11), som införts senast 1808.

Följande år 1811, inflyttar från Gränna socken två syskon till KJELLMANs hustru MÄRTA, nämligen pigan SARA JACOBSDOTTER, f 1787, och den som läro-gosse anställde JOHANNES JACOBSSON, f 1795. JOHANNES kvarstannar fem år som lärling vid HÖLJERYD, lämnar det sedan men återfinnes snart som gesäll vid ett annat bruk - som vi strax får se - och då med annat efternamn. Nyvordna gesäller brukade nämligen utbyta sitt fäderneärvda patronymikon mot ett mera särskiljande - och förmodligen enligt egen uppfattning mera välklingande - efternamn, en sed som naturligtvis vållar släktforskaren vissa svårigheter, men som dock får sägas vara honom till övervägande nytta.

År 1812 får makarna KJELLMAN en son (9), som döps till CARL JOHAN - ett just

(9) I november 1810 hade Märta Jacobsdotter nedkommit med "ett dödfött gossebarn".

då populärt namn! (10) och inflyttar till HÖLJERYD gesällen ABRAHAM ROSENQVIST, vars levnadsöden är intimt förknippade med JONAS KJELLMANs. Han var född 1787 på t v okänd ort och var alltså 11 år yngre än JONAS och hade liksom han varit gesäll vid RÖTTIE ett antal år (1807 och 1809-12), möjligen några år även lärling där. Året därpå, 1813, gifter han sig med nyssnämnda pigan SARA JACOBSDOTTER och blir sålunda sväger med JONAS KJELLMAN.

I augusti 1814 inköper denne av löjtnanten JOHAN FREDRIK PLANTING GYLLENBÅGA för 3333 Rdr 16 Sk Banco 1/2 mtl frälsehemmanet Södra Strömhult med därtill hörande "enbladig" såg och "tullmjölkvarn med ett Par Stenar" (en tullkvarn fick i motsats till en "husbehovskvarn" även mala främmande mald och för detta uppbära viss "tull"), och följande år lämnar han HÖLJERYD och börjar anlägga ett nytt pbruk på sitt hemman. Detta var beläget bara några km från TROTZIGs bruk och vid samma vattendrag, den lilla Jällundaån, och denne kan näppeligen ha betraktat tilltaget med helt blida ögon.

Med KJELLMAN följer svågern ROSENQVIST med hustru SARA och 2-årig dotter MARIA CHRISTINA. Även KJELLMANs familj har utökats, "lelle CARL JOHAN" har fått en bror, PER MAGNUS, född i mars 1815.

Före uppbrottet från HÖLJERYD förrättas på ägarens begäran "Syn och inventering" på pbruket, varvid sammanlagt 24 olika detaljer befinns vara i "odugligt stånd" och noggrant ersättningsvärderas, med priser som i nådens år 1776 förefaller oss tjugusende överkliga! De flesta rör sig om summor mellan 12 Skillingar och 3 Rdr Banco, vari arbetslön inkluderas. En av de största posterna är brädfodring av "södra gafflen af Brukshuset", "hwartill åtgår 6 tolfte Bräder som med arbetslön och spik anses till 9 Rdr". Sammanlagt uppgår nödiga reparationskostnader till något mer än 77 Rdr Banco. Tydligen ansågs dock synens värderingar vara tilltagna i underkant, ty som avslutning på protokollet följer denna av KJELLMAN undertecknade efterskrift:

"Utom skillnaden emellan af- och Tillträdes Synens belopp, hwilken skall erläggas med /73/ Sjuttiotre Riksdaler Två Skill:r Riksgälds Sedlar förbinder jag mig i tilökning på Arbetslönen och materialiers transporterande ytterligare till Bruksegaren Herr Fr.Trotzig betala Tjugofem /25/ Riksdaler samma mynt, hwilken sammanräknade Summa innan afflyttningen den 21 nästk:de Septem:ber betalas skall, som härmed försäkras af Höljeryd den 23 Augusti 1815. Säger tillsammans 98 rd 2 s Rgs. Jonas Kjellman att ofwanstående öfwerenskomelse är i godo afsluttad i min närwro intygar Christopher Norlander" (11)

I sin mtlsuppgift från S. Strömhult i november 1815 anger sig KJELLMAN som "För Detta Pappersmakare". Förutom familjen ROSENQVIST finns där nu också den gemensamme svärfadern JACOB DANIELSSON, f 1750, som föregående år blivit änkeling och sedan flyttat till sina gifta döttrar i Långaryd. Två bebodda torp hör till hemmanet, och KJELLMAN arrenderar dessutom en mindre gård, som skötes av en dräng och en piga. Ytterligare en dräng och två pigor ingår i det egna hushållet. "I Husen", d v s inhyses (termen brukar vara "till hus"), bor LISA BEATA SETH (f 1772), som tydligen är en mindre bemedlad s k ståndsperson; hon

(10) Svenska folket var vid denna tid säkerligen gediget rojalistiskt, och namnskicket, även i de fattigaste torparfamiljer, följer gärna höga föredömen. Dock var alltjämt de enklare PETTER och JOHAN (eller JONAS) bland pojkar, CHRISTINA ("STINA") och CATHARINA ("KARIN", "CAJSA") bland flickorna i klar majoritet.

(11) En pmästare Christopher Norlander var enl BoP ägare av STJÄRNARPS bruk i Halland 1794-1837, och det är sannolikt han som här intygat den fredliga uppgörelsen. Kanske var han anlitad som opartisk avsyningsman.

kallas i senare uppgifter "Mademosälle" och säges vara "utfattig, oduglig till arbete".

I 1816 års novemberuppgift har de båda svägerfamiljerna ökats med en son vardera, vilka dessutom fått samma namn: LARS PETER ROSENQVIST är född 2/1 och LARS PETER KJELLMAN 9/9 detta år. Med denne tredje sons födelse avstannar den kjellmanska familjens tillväxt, medan den rosenqvistska fram t o m 1828 ökas med ytterligare 6 barn (samtliga åtta i denna familj tycks ha uppnått vuxen ålder, vilket får betraktas som anmärkningsvärt). Ytterligare en gesäll har anställts, vilket antyder att det nya pbruket står inför sin fullbordan. Det är 21-åriga JOHAN BERGQVIST, och vid närmare undersökning visar han sig vara identisk med f d lärogossen JOHANNES JACOBSSON vid HÖLJERYD, m a o syst-rarna MÄRTAS och SARAS broder, JONAS' och ABRAHAMs sväger, som efter en kortare sejour vid pbruket STENSHOLM i Hakarps sn i samma län nu återförenats med den stadigt växande "klanen" i Långaryd. Något förbryllad ser man att JONAS KJELLMAN anger sin inneboende svärfar som JACOB ZACHRISSON, en egen-domlig felskrivning (?), som i därpå följande års uppgifter korrigerats till det av allt att döma riktiga DANIELSSON. Att utskrivarna av mtlslängder emellanåt förväxlar namn och andra detaljer får man vara beredd på, likaså att uppgiftlämnarna kan vara rätt opålitliga beträffande sina anställdas födelse-data t ex, men nog vill man tro sig kunna lita på vad som uppges om den egna familjen - ja, ja, födelsedata har även där en viss osäkerhetsmarginal, men själva namnen!

Troligen dröjde det inte så länge, förrän pbruket var klart att igångsätta driften, men först i den sedvanliga novemberuppgiften 1817 har vi svart på vitt att under "Söra" Strömshult förutom "Änckelbladig Såg" och "Quarn" även "lyder i Pappers bruk så kalladt Strömsholm". Personalen har utökats med gesällen ANDERS AHLBERG, jämngammal med BERGQVIST; han kommer närmast från HÖLJERYD, där han varit gesäll ett år. Inte heller på Strömsholm stannar han längre än ett år, utan drar därifrån vidare till STENSHOLM. I hans ställe kommer under 1818 en 18-årig lärogosse, varjämte dyker upp gamle PER YDSTRÖM, som dock nu är "sjuklig, oförmögen till arbete". Det är dock tänkbart att han fortfarande kunde hjälpa till med ett och annat - i varje fall med sin rika yrkeserfarenhet - man får nog med viss försiktighet bedöma flitigt använda standardtermer som dem om YDSTRÖM använda jämte andra som "utfattig" o d, och minnas att de var avsedda för skattemyndigheterna och därför inte alldeles otroligt tilltagna med åtminstone någon liten prutmån... Därmed visst inte bestritt det väl belagda faktum att fattigdom och ohälsa var åldringarnas vanliga lott både på landsbygden och i städerna till långt in i vår egen välfärdstid!

Skattebördan för de besuttna torde visserligen inte varit alltför betungande, men i de inlämnade mtlsuppgifterna - tidens summariska självdeklaration - gör sig under de nu aktuella åren en viss skärpning märkbar. Höga vederbörande höll sedan länge ett vakande öga på undersåtarnas tilltagande överdådiga levnadssätt och ingrep sporadiskt mot importerade "välska" seder med hämmande "överflödsförordningar" och rena förbud men med ringa framgång. Import och konsumtion av kaffe var t ex helt förbjuden under större delen av perioderna 1794-96, 1799-1802, 1817-22, och däremellan sökte man stävja "missbruket" genom hög tull och konsumtionsbeskattning. Åren kring 1815 skulle uppgiftslämnarna för varje person deklarerera icke blott ev konsumtion av kaffe utan även av brännvin, vin, tobak, innehav av spelkort, guld- och silverur, klädespersedlar av siden, jakthundar, lyxartade fordon m m. År 1813 meddelar sålunda arrendatorn KJELLMAN på HÖLJERYD att han "nyttjar Fickur (sedermera förtydligt till "Silfver" dito), Tobak och Brännvin" och att hustrun "Nyttjar siden". Även

ROSENQVIST "Consumerar Brännvin" liksom de flesta karlarna (även lärogossar; hur det förhöll sig med kvinnorna anges ej), bara en och annan "afhåller sig från Tobaksbruk", alla gesäller har "feckur". Den sedvanliga "husbehovsbränningen", som sedan 1800 var tillåten endast på jordbrukshemman med en mot dess storlek svarande pannrymd, uppges av KJELIMAN både i Höljeryd och S.Strömhult ske med en 19 kannors panna (ca 50 l), men hur mycket brännvin som framställdes i den, får vi inte veta.

Alla dessa extrauppgifter utöver "torra data" - onekligen anspråkslösa glimtar av liv och leverne, men tacksamt noterade av forskaren - lämnas dock tämligen sporadiskt och saknas ofta för ett flertal personer. Man undrar om de kontrollerades och om felände uppgifter infordrades i efterhand? I de väldiga länsräkenskapsvolymerna, vari de nu i regel utbrutna mtlslängderna bara ingick som en mindre del (hur omfångsrika dessa senare än kunde vara - på 1810-talet ibland metertjocka!) finns åtskillig korrespondens mellan myndigheter och enskilda bevarad, och kanske man där kan få svar på frågan, men tiden har tyvärr inte medgett så ingående undersökningar. Man får nöja sig med vad som finns i lättillgängliga handlingar, t ex att på S. Strömhult 1818-19 JONAS KJELIMAN "dricker Caffé - Spelar ej kort", att hans hustru och svägerska likaledes njuter av kaffedrycken samt "nyttjar Sidentyg af mindre persedlar", vilken elegans glädjande nog även gårdens tre ogifta pigor har råd att bestå sig med, o s v. Vad kaffedrickningen beträffar, är den lätt mystifierande, då som sagt åtminstone importförbud rådde 30/4 1817 - 5/9 1822 - hade man rätt att tära "hamstrad" vara?

Om STRÖMSHOLM är för tiden fram till 1820 bara att tillägga att 1819 ditkommer två gesäller, varav den ene från Fässbergs sn utanför Göteborg, där KORNDALS pbruk var beläget vid Mölndalsån. Det är gesällen JOHAN KJELIMAN, f 1773, som - på medgivet svaga grunder - gissats vara JONAS' äldre bror. Han är gift men har kvarlämnat hustru och barn i Fässberg, där de också kvarstannar och uppges bo, då JOHAN KJELIMAN den 1/4 1829 avlider på STRÖMSHOLM "i bröst-febre, 55 år 5 mån och 26 dgr gl".

Samma år, 1819, uppträder vid bruket även två namngivna lumpsamlare, och den lilla kolonin på S. Strömhult räknar nu 13 män, 8 kvinnor och 8 barn, sammanlagt 29 personer.

Därmed säger vi tills vidare farväl till S. Strömhult och dess pbruk STRÖMSHOLM och återvänder till HÖLJERYD för att se hur förhållandena där gestaltade sig, sedan KJELIMAN och ROSENQVIST dragit sina färde. I 1816 års mtlslängd har FR. TROTZIG själv fattat rodret och tycks hålla bruket i god gång med hjälp av tre gesäller, en bruksdräng (som f ö heter JACOBSSON men inte torde vara ytterligare en medlem av Gränna-familjen) och en lumpsamlare, förutom övrig disponibel arbetskraft på gården. Detta blev dock bara ett kort mellanspel. Till nästa års längd lämnas uppgiften för både gård och bruk av en ny arrendator, nämligen familjens näst äldste son CARL FREDRIK TROTZIG, f 1790, f d sergeant vid Jönköpings regemente. Han bodde hemma på HÖLJERYD under 1815 och har väl då "auskulterat" på bruket för att sätta sig in i driften. Personalen har ökats med två gesäller, varförutom i två backstugor bor två äldre gesäller vid bruket - den ene anges dock (i senare uppgift) som "ofärdig" och den andre (likaledes senare) som "svagsint", fast han kan delta i lumpsamling. Även uppträder, som tidigare nämnts, i 1817-18 års längder brukets förre ägare PER YDSTRÖM och biträder med "hvarjehanda", förmodligen också med goda råd till den oerfarne driftsledaren.

Det var sålunda en rätt storstilad start för den 26-årige TROTZIG, men vare sig det berodde på konkurrensen från det nya STRÖMSHOLM eller på andra faktorer - åren 1815-20 var en nedgångstid för den svenska pappersindustrin, enär importen från utlandet, framför allt Holland, nu kommit i gång igen efter Napoleon-krigens temporära avstängning - så gick det inte bra i fortsättningen. År 1819 kom katastrofen; i 1820 års längd har icke blott CARL FREDRIK TROTZIG avgått som arrendator, utan fadern, den nu nära 75-årige FREDRIK T., har nödgats överlämna både gård och bruk i andra händer och är enligt längden "Utan arbetsförmåga och Utan ringaste förmögenhet". HÖLJERYD äges av två hrr ROSENGREN, den ene kyrkoherde och den andre salpetersjudare, vilka väl var betydande fordringsägare. De har genast arrenderat ut bruket till ett tremannakonsortium, gesällerna ROSENQVIST (1/2), ENGSTRÖM (1/4) och HOLMQVIST (1/4). Den förstnämnde kan på goda grunder antas vara identisk med vår ABRAHAM, som dock fortfarande är kvar som gesäll vid STRÖMSHOLM, de två andra i trion är med största sannolikhet SVEN BENGTTSSON ENGSTRÖM, f 1784, under åren 1806-12 gesäll vid HÖLJERYD, och ANDERS HOLMQVIST, f 1789, gesäll där alltsedan 1809. Som en kuriositet kan nämnas att de båda sistnämnda, liksom partnern ROSENQVIST, var gifta med var sin JACOBSDOTTER - sannolikt var hustrurna inbördes systrar men uppenbarligen icke systrar till Jacobsdötrarna MÄRTA och SARA från Gränna!

Om brukets vidare öden kommer att berättas i den följande artikeln; här skall blott tilläggas att givetvis också herrarna TROTZIGs mtluppgifter innehåller samma sorts personupplysningar som vi tagit del av från det kjellmanska hushållet: gamle FREDRIK T. "nyttjar Tobak, Super Brännvin" (den ende nykteristen på gården tycks vara en lumpsamlare, om vilken ovanligt nog anges "Super ej!"), sonen CARL FREDRIK dricker dessutom kaffe liksom sina systrar; kvinnfolken har i samma utsträckning som i S. Strömhult "mindre sidenpersedlar", o s v. Av mera sakligt intresse är FR. TROTZIGs påpekande i sin ägareuppgift i januari 1813 till årets längd (uppgifterna lämnades då betydligt senare än vanligt) "att Pappersbruket drifves blott för 1 kyp och Quarnen har brist af mald större delen af året och Sågen, i brist af vatn är i gång allenast några veckor höst och vår och (vadmal)stampen går helt obetydligt". Denna upplysning, givetvis i skattelindrande syfte, upprepas 26/11 1814, då även kvarnen uppges mestadels stå stilla p g a vattenbrist. Varken han eller KJELLMAN nämner hur denna inverkat på bruket, men det är omvittnat från många håll att fluktuationer i vattenkraften, förorsakade av sömmarens torra och vinterns isbeläggning, var synnerligen driftsstörande faktorer.

Till sist utber sig förf läsarnas benägna överseende med den för många måhända tröttande utförlighet, varmed i denna artikel brukens grundläggnings-tid skildrats - förledd av egen "pappershistorisk" entusiasm har han tyckt att bredden varit motiverad av det myckna helt nya källmaterial som stått till förfogande! Fortsättningen, fram till 1880-talet, då handbrukens tid definitivt var ute, måste naturligtvis p g a periodens längd behandlas betydligt mera summariskt, även om sannerligen inte heller där nypåträffat källmaterial tryter!

För vissa förmodade vm vid såväl HÖLJERYD 1816-20 som STRÖMSHOLM 1817-20 kommer att redogöras i den följande artikeln - de rätt nya fynden måste först prövas och verifieras!

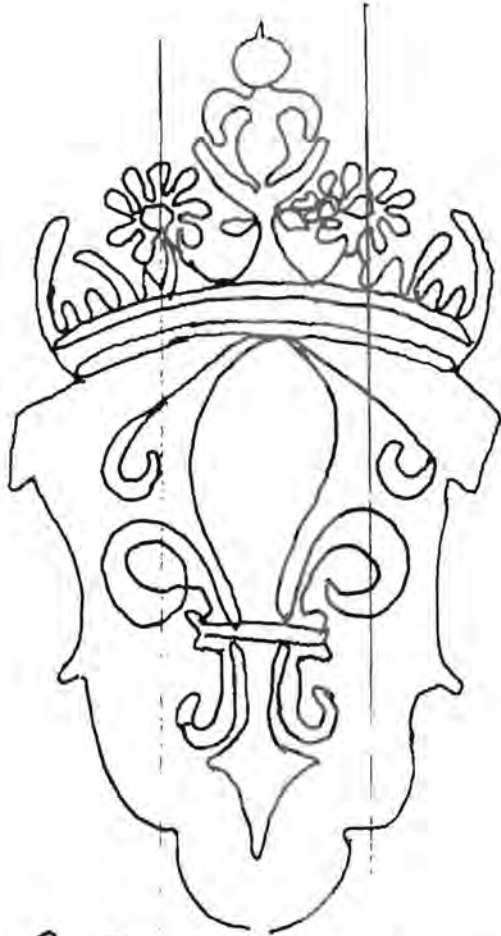
GÖSTA LILJEDAHL

v = vänster halvark, h = höger dito;
 A = Abgewandte Seite, Z = Zugewandte Seite

(härom se artikeln "Lite ABC om A och Z" i NPH-Mytt 1976:1, s 19-26).

Om avbildade vm talas i texten s 5-6 (nr 1-10) och s 8 (nr 11-12).

Bill 1.

JL yefrom

hZ

vZ

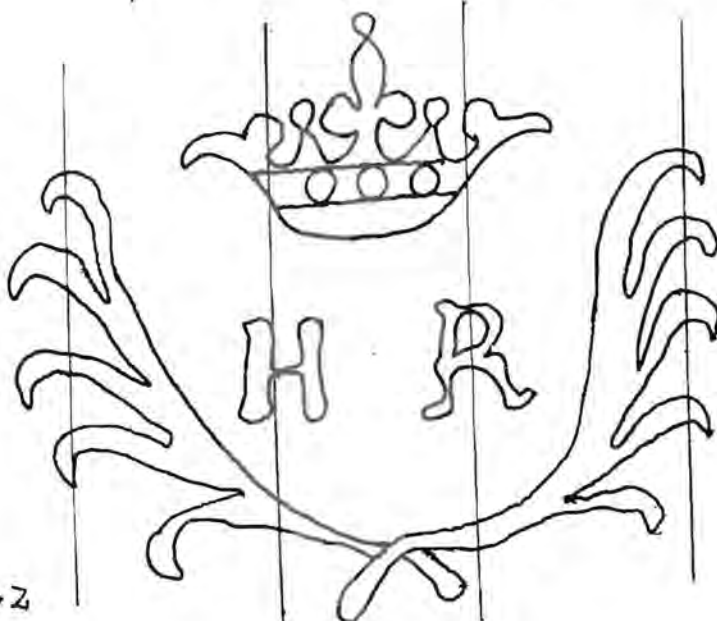
Blomsholm

2.

Bloms holm = *JL* yefrom

hZ

vZ

JL yefrom

hZ

3.

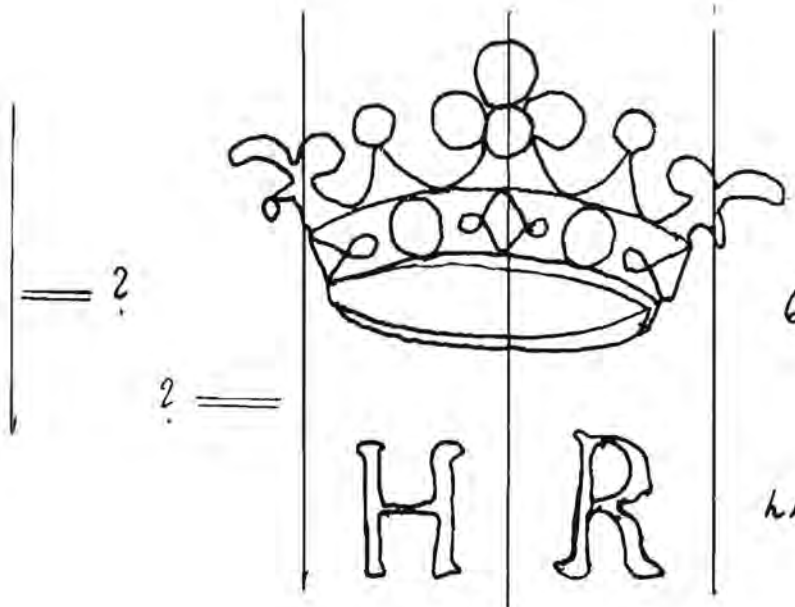
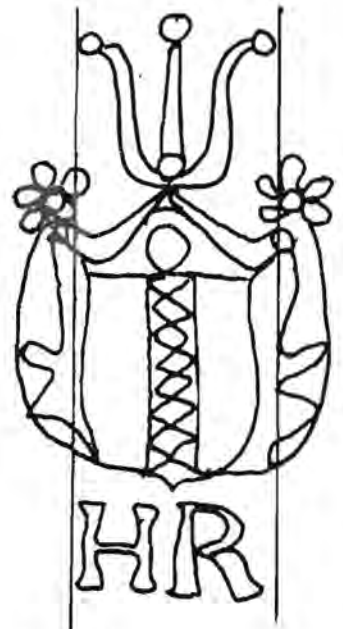
vZ

P
y
z
=
H
R

4. "willingar")

p
y
z
=
H
R

5. vZ

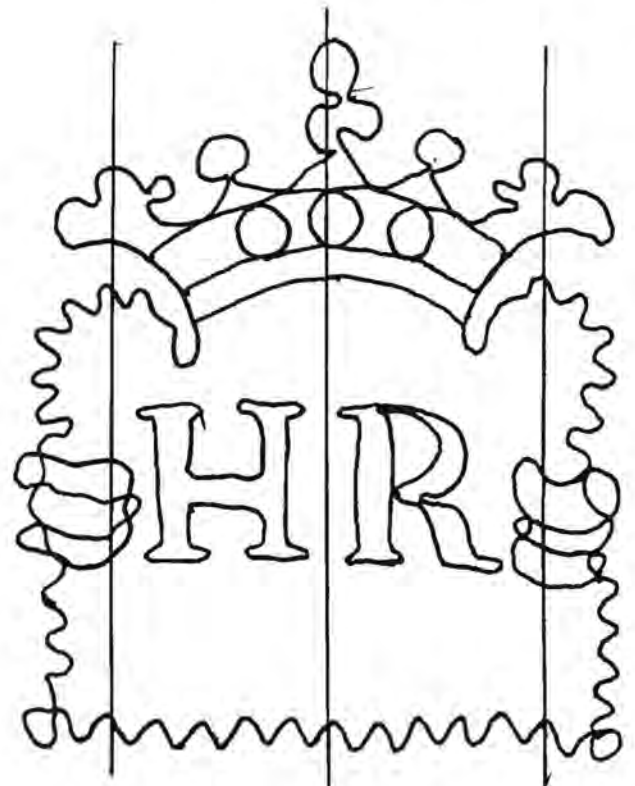

6. hA

7. ("willingar")

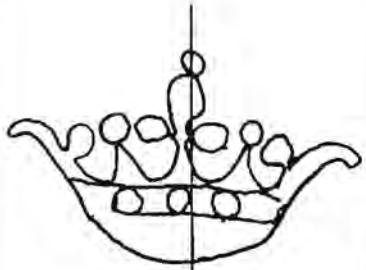
p
y
hZ
P
y
hZ

A
=

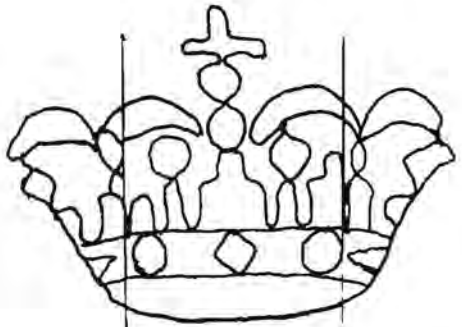

hZ

9.

= ?

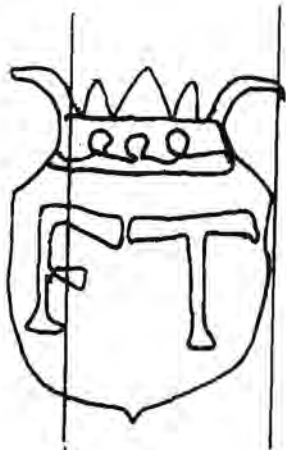
10.

=

vZ

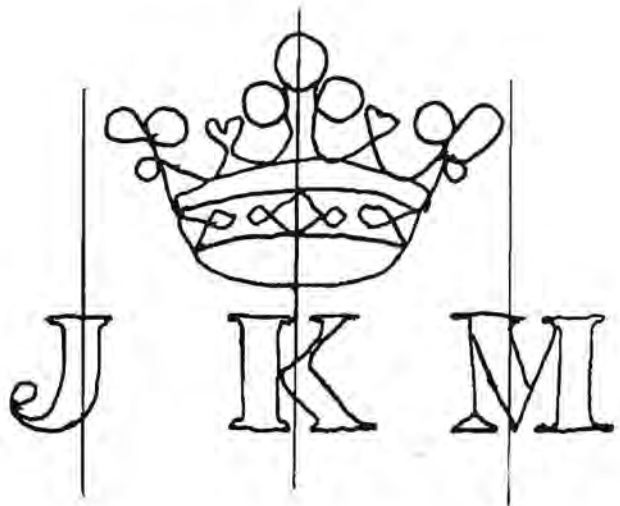

11.

hZ

12.

hZ

HANDPAPPERSBRUKEN STENSÖ OCH STENHESTRA

De värdefulla uppgifter om de svenska handpappersbruken, som återfinnes i "Molae Chartariae Suecanæ" och "En bok om papper", förringas ej om en del mindre fel kan påvisas i det digra materialet.

Två bruk, STENSÖ och STENHESTRA, har en tid varit försedda med artikelförfattarens frågetecken, då uppgifterna om dem varierar på ett sätt som tilldragit sig läsarens uppmärksamhet.

Klart är att allt ej kan vara sanning i följande uppgifter:

- Molæ: 1. Stensö, Tofteryd sn, Östbo hd, Småland, jmf. Stenhestra. Anlagt 1835, rörelsen nedlagd mot slutet av 1800-talet. 1860, ägare Lindbom. Tillverkning: post- och skrivpapper och kardus.
2. Stenhestra, Åkers sn, Östbo hd, Småland, jmf. Stensö vid Älgeboån, anlagt 1806 av p.-mäst. Carlsson, nedlagt förrän Stensö kom till.

BoP: Stenhestra (Stensö), Åkers sn, Östbo hd, Jönköpings län, vid Älgebo- el. Österån, på hem. Stenhestra. - Enl. privileg. 10/11 1835 anlagt av kronofogden Lars Håkansson. Nedlagt omkr. 1900. Ägare 1835-1838 L. Håkansson, 1839-1856 p.-mäst. C.H. Carlsson.

Tillsammans med Erik Witting gjorde undertecknad ett besök på platsen den 12 juni 1976. Från Skillingaryd i Tofteryds sn togs en väg till höger mot Åkers sn. Vi nådde Stenhestra, som visade sig vara en by, bestående av några gårdar. En gård, som nu ägdes av en dansk, var vid vägskälet angiven med en vägvisare i "hemmagjord" stil med hälsningen "Stensö Mocka". Tydligt hade ägaren öppnat kaffeservering på sin gård. Vi träffade den gemytliga mannen, som dock ej visste mycket om platsens historia. En textilindustri i mindre skala hade funnits där, men fabriken hade flyttats närmare Skillingaryd för flera år sedan. Ganska stora byggnader fanns på platsen där Älgeboån grenar sig, varvid själva gården ligger på en ö. Det föreföll då naturligt att pappersbrukets namn var Stensö, beläget i Stenhestra by.

För att klarlägga frågorna om de två bruken gjordes två besök på landsarkivet i Vadstena, dels den 17 juni, dels den 21 juli 1976. Det gällde att granska husförhörslängder för Åkers och Tofteryds socknar. Då Åkers församling hade Kärvsjö socken som annex, blev det nödvändigt att granska även denna sockens böcker.

För Åkers socken granskades längderna AI:4 - AI:7, d v s åren 1800 - 1834, Kärvsjö sockens böcker AI:4 - AI:7 åren 1800 - 1839 och Tofteryds sockens böcker AI:8 - AI:13, åren 1803 - 1835. I alla dessa böcker fanns inget, som kunde tyda på ett pappersbruk. I yrkesförteckningarna fanns ej heller någon pappersmakare, ej heller någon lumpsamlare boende inom socknarna.

Nu återstod längderna för Åkers socken från och med AI:8, åren 1835 - 1840. 1835 bosätter sig kronobefallningsmannen Lars Håkansson i Stenhestra by. På

en av gårdarna i byn grundar han STENSÖ pappersbruk. Verksgesällen L Lagerdahl, f 1802 i Hovmanstorp, är brukets förste mästare, som dock flyttar 1837 till obestämd ort. Samma år kommer pappersmakaren C H Carlsson från RÖTTLE, f 1803. Han arrenderar först bruket och blir sedan dess ägare. Bruksrörelsen ökar de närmaste åren fram till C H Carlssons frånfälle år 1859. Fabrikör Carl Otto Lindbom tillträder först som arrendator, i början av 1860-talet som ägare. Redan i mitten av 1860-talet äges sedan bruket av fabrikör A Sundberg i Skillingaryd. Bruksrörelsen minskar undan för undan efter C H Carlssons död. Redan mot slutet av 1860-talet tituleras inga av de vid bruket boende som pappersmakare - drängar eller endast "boende" är deras titlar. Men namnet Stensö Pappersbruk är benämningen på platsen till 1800-talets slut.

Sammanfattas ovanstående uppgifter kan bruket som grundades år 1806 helt utelämnas. Möjligen kan Kommerskollegium ha beviljat tillstånd för ett pappersbruk vid denna tidpunkt men detta har ej kommit till stånd. Ett liknande exempel finns från Främmestads säteri i socknen med samma namn, beläget i Skaraborgs län.

Pappers bruket i Åkers socken, grundat år 1835, har däremot dokumenterats, och en kortfattad beskrivning härav skulle kunna sammanfattas enligt följande:

"STENSÖ i Stenhestra by av Åkers sn, Östbo hd, Jönköpings län, vid Älgeboån. - Enl privileg 10/11 1835 anlagt av kronobefallningsmannen Lars Håkansson. Ägare: 1835 - 1838 L Håkansson, 1839 - 1956 p-mäst C H Carlsson, ca 1860 - 1865 fabrikör Carl Otto Lindbom, ca 1865 - 1895 fabrikör A Sundberg i Skillingaryd. Bruksrörelsen ebbade ut från slutet av 1860-talet så att bruket mot seklets slut endast var en boplats för gamla pappersmakare och lumpsamlare."

Frånsett namnet på pappers bruket var alltså uppgifterna i BoP riktiga. Det kan t o m vara så, att Kommerskollegii resolution endast angivit "Stenhestra" som bruksplats eller t o m med tillägget "Stensö" inom parentes. Men rätt skall vara rätt. Bruksnamnet STENSÖ finns i alla husförhörslängder från år 1835 och framåt.

HARRY ERICSON

UR LÅNGARYD-BRUKENS, STRÖMSHOLM OCH HÖLJERYD, ARKIV I JÖNKÖPINGS MUSEUM

I Långaryds sn i Småland har det funnits två handpappersbruk, HÖLJERYD vid Jälundens avloppså nära dess utlopp i Holmsjön samt STRÖMSHOLM på Södra Strömhults gård vid samma å närmare sjön Jälunden. HÖLJERYD grundades på 1790-talet, STRÖMSHOLM på 1810-talet. Två pappersmakare flyttade till HÖLJERYD från RÖTTLE, nämligen år 1807 Jonas Kjellman och 1812 Abraham Rosenqvist. De blev efter en tid ägare till hälften vardera av bruket HÖLJERYD. Jonas Kjellman nöjde sig ej härmed utan anlade på egen hand ännu ett pappersbruk år 1812. Han hade förvärvat gården Södra Strömhult och förlade till en början det nya bruket nära ån, som utgick från sjön Jälunden. Efter några år flyttade han bruket något längre ned i ån och närmare gården Södra Strömhult. Den driftige mannen öppnade även en handelsbod, där han sålde diverse varor till bygdens folk. Härigenom kunde han med häst och vagn leverera papper till städer och samhällen långt från bruket och kombinera dessa resor med hemfrakt av varor för sin handelsbod. Verksamheten vid bruken och med affären bokfördes mycket noggrant och breven från kunder och inköpsställen togs väl till vara. Jonas Kjellmans son, Carl Johan Kjellman, övertog omkring 1840 ägandet av såväl bruken som affären och lämnade efter sig en mycket omfattande bokföring m m om allt som hände vid bruken. Lyckligtvis har dessa bokföringsböcker och brev deponerats på Jönköpings Museum, varifrån även uppgifterna i denna artikel är hämtade.

Frågan om hur bruken anskaffade sina formar med vattenmärken samt däcklar är sällan dokumenterad från bruken. Kjellmans-släktens efterlämnade skrifter ger mycket värdefulla uppgifter om två "formmakare", som tillverkade dessa redskap för bruken i Långaryd. De två är formbindarna Johannes Liljeström, Pettersborg, Annerstad, och Johan Stjerna på Gryts pappersbruk i Norrköping.

I denna artikel skall endast tillverkningar av J Liljeström behandlas. Man kan bortse från att ett visst krångel inträffade mellan parterna. De viktiga uppgifterna är priserna och garantin på hållbarheten hos de tillverkade formarna jämte uppgifterna om att Liljeström även försåg formarna med trådar för vattenmärken.

Här följer nu de brev som berör J Liljeström:

Akt 1. - Brev från J Liljeström till C J Kjellman:

minn björn Ollers Bjätman

Herrns bref har jag bekömit men y för en
30 decem. och för liden nya omöjlighet
nämligen att vara på Strömsholm femma-
dets - minn förflög som förra brefs
engels för hastas, och det de vore riktiga
och detas med lag och förändrade uttryck
minn vid herr Bjätman y gifva riktiga
och oför ändrade beteckningar, för haste
jag och hans agens af jag a minn herrns
arbete, och lag vid för papperst skan
jag snart slyggare i - jag för y tid
att vara dit upp för snart retan blir herrns
öfverens att förde minn bried för kunde det
jag på en gång - och jag är nöjd med hvad
jag händer, vänligen förnas i Pettersborg
den 24/3 1841 - J. Liljeström

Originalbrevet, som återgavs i förminskad skala på föregående sida, har följande lydelse:

"Min kjäre Herr Kjälman!

Herrens bref har jag bekomit men ej för än d. 30 dennes, och således nya omöjligheter, nämligen, att vara på Strömsholm samma dato -, mina förslag som i förra brefvet ingafs förkastas, oagtat de voro riktiga. Jag hotas med lag och smädande uttryck, men vill herr Kjälman ej gifva riktiga och oförändrade beställningar, så måste jag ehuru ogärna afsäga mig herrens arbete, och liqvid för papperet skall jag snart uppgöra. - Jag får ej tid att resa dit upp så snart utan blir herren öfverens att sända mig bud så kunde det ske på en gång - och jag är nöjd med hvad som händer, vänligen teknar å Pettersborg den 31/3 1841 -

J. Liljeström"

Anteckningen i marginalen: "Sänd mig Räkning på min skuld då den skall godtgöras."

Akt 2. - Förlikning mellan J Liljeström och C J Kjellman, varvid den senares svåger, Lars Rosenqvist på HÖLJERYD, medverkade:

Originalskrivelsen, som återges i förminskad skala på sid 20 och 21, har följande lydelse:

"På grund af Bruksägaren Carl J. Kiellmans på Strömsholms Papper Bruk i Långaryd Socken af Jönköppings Län utvärkade stemnings-Comunikation af den 14 September detta år med påstående af förskått till formbindaren J. Liljeström på Pettersborg af Anderstad Socken, Femton Rdr Rgs och vidare årsättning för af Käranden yrkade af försummelse till förfärdigande af särskilta formar till nemde Kielmans Bruk är denna dag Parterne emellan öfverenskommit; Genom Kärandens sida, Bruksägaren Lars P. Rosenqvist på Höljeröd som innehar för dennas Räkning Rättegångs fullmagt, svaranden i närvaro och medgifver förlikningen som di å ömse sidor äro öfverenskomit på följande sätt nemligen:

Ett par Bikupe formar förfärdigad af Liljeström till Kiellman af ny tråd och virke med tecken för	Rgs Rdr 65.-
vilka formar skall vara färdiga till den 30:de maj 1842 --	
Ett par Tröckformar äfven af ny qvalité för -----	Rgs Rdr 5.-
att varda färdiga den 30:de förstkommade November	Rgs Rdr 70.-
Häriifrån afgår di i stemningen fodrade -----	15.-
behållning -----	Rgs Rdr 55.-

(Transport behållning ----- Rgs Rdr 55.-)

vilket öfverskått Liljeström undfår vid båda formars Riktiga Lefvererande af Käranden och Liljeström ansvarar för formarnes varaktighet att med dem kan bearbetas Ett Tusende Ris med varje par innan di behöfva att omgöras.

Rättegångs Kostnaderne qvittar Parterne sig emellan.

(forts sid 21)

På grund af Bruks ägarer
 Carl F. Kjellmans på Strömsbolms
 Papper Bruk i Långans Söken af
 förköppningen som utvärkade följande
 Commissionatens af den 14 September
 detta år med påstående af förskott till
 förbindanden i Lilljeåström på detta
 Borg af andelstid Söken femton
 Dag och vidare ärfattning för af hä-
 banden yrkade ~~af~~ af för-
 jurimätske till förfärdigande af
 förskottas former till nämnde Kjellmans
 Bruk är denna dag därtill ombe-
 tan af överenskommit genom nämnda
 den sista, Bruks ägarer Carl F.
 Roberqvist på Holgerijö som inne-
 har för denna Räkning Rätte-
 gång fullnadt, kvantiteten i nämnda
 och medgifver förlikningen som
 så ä ämne sidos ind af överenskommit
 på följande sätt nämligen

En par bruktige former förfärdigad af
 Lilljeåström till Kjellmans af ny trä
 och virke med tecken för Kap 55
 vilka former skall vara färdiga till
 den 30de Maj 1842

En par Trösk former äfven af
 ny kvalitete för — — Kap 55
 skall vara färdiga den 30de följande
 månade ~~den~~ November - Kap 10

Skarvpan af par di öfvensvingen för
 träde — — — — — 15
 be-hållning — — — — — Kap 55

Transport behållning, Sjz. 55-
 vilket afser till Lilljeström i samför-
 mid såväl som för de tillhörande
 af Norrland och Lilljeström ansva-
 rar för formarne skänktighet etc
 med dem kan bearbetas ett sådant
^{med denna} ~~med denna~~ de behåller att bingras
 rättgång, köttmaderne, geitens batten-
 ne för ornekens ~~med~~

Sålunda i vår närvaro öfverens-
 kommit betygas af Ljungby den
 13de oktober 1841

L.P. Rosenqvist
 J. Leljeström

Närvarande vittne intygar
 dess Riktighet

~~Norlander~~
 Ljungby
 J. Ljungberg

U. afhållt Tryck formarna
 för an den 19 januarij
 1842.

(forts fr sid 19)

Sålunda i vår närvaro öfverenskommit betygas af Ljungby den 13de oktober 1841.

L.P. Rosenqvist
 J. Leljeström

Närvarande vittne intygar dess Riktighet

C. Norlander
 Ljungby
 J. Ljungberg

eij erhållit Tryck
 formarne för än
 den 19 januarij 1842."

Några uppgifter om J Liljeström vid tiden för breven

Johannes Liljeström var född i Räfte, en by i Annerstads sn, där Skeens pappersbruk var beläget. Han gifte sig i början av 1830-talet med Catrina Buske från Göteborg, vilket tyder på att han vid denna tid var på något av bruken i Fässberg (nuv Mölndal), t ex Korndal. Två barn föddes i Eldsberga 1834 resp 1836, varav framgår att han då var anställd vid Stjärnarps pappersbruk. Här hade han troligen blivit bekant med Kjellman på Strömsholm, som ej låg avlägset. Troligen flyttade han till sin hembygd 1837 eller 1838 och bosatte sig på Hallarp Munkagården Petersborg i Annerstad. Inom socknen flyttar han 1842 till Wiggåsa och 1843 till Grimshult Norrgård, Björkelund. En dotter och en son föddes i Annerstad åren 1840 resp 1846. Ehuru betecknad som sjuklig flyttade han 1851 åter ut från hemsocknen, denna gång till Broby, d v s Östanå pappersbruk i Skåne.

HARRY ERICSON

E G Loeber: Papier kent geen grenzen. (VEZELPRAAT, concernblad van de Koninkl. Nederl. Papierfabrieken N.V. te Maastricht, juli 1976, sid 11-14, ill.)

Författaren har sammanställt en något ovanlig men praktisk resebroschyr, som kanske främst vänder sig till turisten med intresse för pappershistoriska sevärdheter. - Med sina utmärkta kunskaper om de olika ländernas muséer, arkiv och industriella anläggningar har författaren sammanställt en rik katalog över vad som finns att studera om resrouten går genom Belgien, Västtyskland, Östtyskland, Frankrike, Spanien, Schweiz, Italien, England eller Holland. Att våra nordiska länder också har en del sevärdheter att bjuda den turist som har papperstekniska intressen är trevligt att läsa, och de finns noggrant angivna i den trevliga broschyren, som är något nytt och verkligen manar till efterföljd på andra språk.

Attelid, Tore: Då pappersmaskinen kom till Sverige. (Kemisk Tidskrift, nr 9, 1976, sid 108-109, ill.)

Artikeln inleds med en kort redogörelse för pappersmaskinens tillkomst och utveckling fram till mitten av 1800-talet. Strandmøllen utanför Köpenhamn kom att bli först i Norden att installera en pappersmaskin, vilket skedde i slutet av 1820-talet. Under de första decennierna av 1800-talet exporterades en betydande del av Klippans tillverkning till Danmark, och för att hävda sig i konkurrensen från Strandmøllen gjorde Klippans dåvarande innehavare ingående undersökningar i avsikt att till Klippan införskaffa en pappersmaskin. - Resultatet blev att den pappersmaskin som inköptes från Donkin & Co i London kunde igångsättas den 20 juni 1832 - en märklig händelse i den svenska papperstillverkningens historia.

(Klingström, Lars): Harry har handpapper som hobby. (FISKEBY-Information, årg 16, nr 5, 1976, sid 6-7, ill.)

En trevligt skriven artikel, som bygger på en intervju med allas vår vän Harry Ericson, inleds med biografiska uppgifter ur Harrys liv som pappersmakare för att så småningom komma in på hans stora hobby: pappershistoria. Ett brinnande intresse för denna forskning har fört Harry till platser fjärran från allfarvägarna, där målet har varit att finna stället där en gång ett handpappersbruk har legat, eller till landsarkiv, där fakta av olika slag inhämtats. Läsaren får sig även till livs en kort opretentiös redogörelse för hur det gick till då Ösjöfors restaurerades. ..

E.W.

RISOMSLAG SOM SAMLAROBJEKT

Det är inte bara specialisterna vid arkiven som kommer i kontakt med gamla handlingar av olika slag, utan även arkivpersonal i allmänhet, som i sin dagliga gärning handskas med otaliga luntor och dossierer med arkivhandlingar. För att skydda och hålla samman innehållet är buntarna i allmänhet försedd med något slags pappersomslag. Dessa omslag utgöres ofta av gamla s k risomslag, som ursprungligen tjänstgjort som omslag kring pappersrisen då de förpackades hos tillverkaren. Det var vanligen salsmästaren vid pappersbruket som på de färdigpackade risen gjorde sina noteringar om pappersrets beskaffenhet och fabrikantens namn. Från detta enkla märkningssystem gick utvecklingen mot mera rikt utstyrda "reklamtryck". Redan på 1600-talet känner man från Holland till bruket att med en stämpel i rött eller svart pryda det grova omslagspapperet kring risen. Härigenom angavs fabrikanten och kvaliteten.

Under århundradena har en rik flora av stämplat och avtryckt vuxit fram, och fastän de ofta kan tyckas vara primitiva och klumpiga så kan även säkerligen ett visst konstnärligt intresse påräknas.

Sedan någon tid pågår en invetering och fotografering av de samlingar av risomslag, som finns i Holland. Arbetet, som företages under ledning av vår mycket aktive NPH-medlem Edo G Loeber, Hilversum, har hittills givit ett utmärkt resultat, trots att endast en bråkdel av de holländska arkiven undersökts.

För att fästa uppmärksamheten på denna form av folkkonst med anknytning till pappershistoria och söka få i gång ett insamlingsarbete inom vår förnings verksamhetsområde, så uppmanas alla och envar, inte minst personal vid arkiv och depåer, att notera sina iakttagelser och inrapportera dem till någon av följande personer, som samordnar respektive lands inventeringsarbete:

- Danmark: Arkivarie Fru Ebba Waaben
Rigsarkivet, Rigsdagsgaard
DK-1219, KØBENHAVN K
- Finland: Dipl.ing. Kurt K Karlsson
Mikaelsgatan 22 E57
HELSINGFORS 10
- Norge: Förstebibliotekar, Fil Dr Gunnar Christie Wasberg
Universitetsbiblioteket i Oslo
Drammensveien 42
OSLO 2
- Sverige: Adjunkt Gösta Liljedahl
Nockebyvägen 33
S-16140 BRONNÄ

Se illustrationer på nästa sida.

EXEMPEL PÅ STÄMPELTRYCK FRÅN RISOMSLAG, ÅTERGIVNA I FÖRMINSKAD SKALA C:A 1 : 1,6

Omslagsstämpel från Lingonbacka
(C.N.H. = Carl N Hultman)

Omslagsstämpel från Hargs bruk

Omslagsstämpel från Strömsholm
1800-talets mitt

Omslagsstämpel från Perioden